

ЭТЫМАЛАГІЧНА ЗВЯЗАНЫЯ МІЖМОЎНЫЯ АМОНЫМЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ І ІНШЫХ СЛАВЯНСКІХ МОВАХ

Рэзюме. Аналізуюцца этымалагічна звязаныя міжмоўныя амонімы ў славянскіх мовах. Ісследуюцца і параўноўваюцца беларуска-балгарскія, беларуска-чэшскія і беларуска-ўкраінскія ложныя дружыя пераходчыка. Міжмоўныя амонімы могуць узнікаць на базе агульнага славянскага корня, які претэрпіў разное развіццё ў родственных мовах. Яны могуць таксама сустракацца на базе заимствования, якое рознымі шляхамі прыйшло ў мовы-рэцыпіент і па-рознаму адаптавалася. Ложныя дружыя пераходчыка могуць быць і вынікам выпадковага супадзення плана выражэння слоў. Зазначаецца, што міжмоўныя амонімы з агульным славянскім корнем найбольш распаўсюджаны. Выключэнне складае беларуска-ўкраінская міжмоўная амонімія: у адрозненне ад іншых пар славянскіх моў найбольш частымі тут з'яўляюцца выпадковыя супадзенні.

Ключевыя словы: міжмоўныя амонімы; ложныя дружыя пераходчыка; славянскія мовы; паходжанне; этымалагічна звязаны; заимствование.

Abstract. The purpose of this article is to examine etymologically related interlingual homonyms in the Slavic languages. The Belarusian-Bulgarian, Belarusian-Czech and Belarusian-Ukrainian false friends of the translator are analyzed and compared. Interlingual homonyms may appear on the basis of general Slavic core, which developed in different ways at related languages. They may develop from borrowing, which came to the languages from different sources or was adopted in different way. False friends of the translator may exist as the result of coincidence of the forms of words at different languages. According to the authors, the interlingual homonyms with the general Slavic core are the most widespread ones. Belarusian-Ukrainian interlingual homonymy is the exception: coincidence is here the most common one, unlike the other Slavic languages pairs.

Key words: interlingual homonyms; false friends of translator; the Slavic languages; origin; etymologically related; borrowing.

У славянскіх мовах узнікненне міжмоўнай амоніміі найбольш характэрна для лексем, якія маюць агульнае паходжанне. Тут варта асобна вылучыць спрадвечныя словы, што ў працэсе неаднолькавага развіцця моў набылі розныя значэнні. Група міжмоўных амонімаў, якія, маючы агульнае паходжанне, з'яўляюцца запазычаннямі, колькасна меншая. Разыходжанне ў значэннях такіх слоў можна патлумачыць або шляхам, якім слова трапіла ў мову, або магчымасцю існавання ўнутрымоўнай полісеміі ці амоніміі ў мове-крыніцы, або працэсам самастойнага і незалежнага развіцця слова ў мове-рэцыпіенте.

Амонімічныя адзінкі дзвюх моў маюць паміж сабой пэўную этымалагічную сувязь. Такія адносіны паміж словамі часта ўзнікаюць, калі ў адной ці ў абедзвюх мовах словы полісемічныя ці маюць генетычна звязаныя амонімы. Тут можна вылучыць наступныя падгрупы.

1. Лексемы гэтай групы этымалагічна ўзыходзяць да аднаго славянскага корня, а міжмоўная амонімія з'яўляецца вынікам нераўнамернага развіцця моў. Вельмі істотную ролю ў гэтым адыгрывае метафарычнае пераасэнсаванне значэння слова.

Беларуска-балгарскія: бел. *вянец* 'вянок' < праслав. **věpъsъ* < **viti* 'віць' (ЭСБМ 1980, II, 301) // балг. *венец* 1. 'кола, сплеценае з кветак і галінак'; 2. 'мясістая частка, якая пакрывае сківіцу' – ад праслав. **věpъsъ*, ад кораня дзеяслова **viti* 'віць' (БЕР 1979, I, 133). Другое значэнне слова балгарскай мовы развіла ў выніку метафары паводле падабенства формы (балг. *венец* 'дзясна').

Метафарычнае пераасэнсаванне першапачатковага значэння праславянскага корня можна прасачыць і ў бел. *грыжа* 'грыжа' < праслав. **gryz-ti* 'грызці': **gryz-ja* (ЭСБМ 1985, III, 109) // балг. *грижа* 'непакой, старанне нешта зрабіць' – ад праслав. **gryz-jā*; семантычнае развіццё 'фізічны боль' → 'прыгнечаны душэўны стан' (БЕР 1979, I, 281). Звяртае на сябе ўвагу адсутнасць у значэннях слоў агульнай сям'і ў сінхроніі, але гэтая сема – 'нешта непрыемнае, што замінае, прыносіць пакуты' – выяўляецца падчас дыяхранічнага аналізу.

Цікавы шлях семантычнага развіцця балгарскай лексемы *калина*. Балг. *калина* 1. 'лясное дрэва з белымі кветкамі і зярністымі чырвонымі пладамі'; 2. 'назва старэйшай сястры або стрыечнай сястры мужа ў адносінах да яго жонкі' < праслав. **kalina* 'Virburnum opulus', вытворнага ад праслав. **kaľъ* з суфіксам *-ina, бо расце ў балоцістых, вільготных месцах (БЕР 1979, II, 168). Бел. *каліна* 'расліна Virburnum opulus' – этымалогія, прапанаваная «Этымалагічным слоўнікам беларускай мовы» (ЭСБМ 1988, IV, 387), цалкам супадае з этымалогіяй балгарскага слоўніка. Відавочна, што перанос назвы расліны на назву чалавека ў балгарскай мове звязаны з традыцыйнымі фальклорнымі параўнаннямі маладой дзяўчыны з тонкім і зграбным дрэўцам, у дадзеным выпадку – з калінай.

Часам высвятленне этымалогіі і сцвярджанне агульнага паходжання разнамоўных лексем спрэчнае. Напрыклад, балг. *вейка* 'галінка' – ад стараслав. *вѣя* 'галіна', роднаснае з *віць* 'звіваць, агінаць' (БЕР 1979, I, 129) і бел. *вейка* 'валасок на краі павека' – ад праслав. **věja* 'тс'. Гэта апошняе можа быць метафарычным ужываннем слова **věja* 'галінка', але можна думаць і пра непасрэднае ўтварэнне ад **vějati* 'веяць, дуць' (ЭСБМ 1980, II, 81).

Беларуска-чэшскія: бел. *гвозд* 'драўляны цвік' – чэш. *hvozd* 'вялікі густы лес', бел. *труп* 'мярцвяк' – чэш. *trup* 'тулава, торс', бел. *ільгота* – чэш. *lhůta* 'тэрмін', бел. *уток* – чэш. *útok* 'працэнт, адсотак', бел. *парэз* – чэш. *pařez* 'пень', бел. *прытомнасць* – чэш. *přítomnost* 1. 'прысутнасць', 2. 'сучаснасць', бел. *пакута* – чэш. *pokuta* 'штраф', бел. *памёр* – чэш. *pomřel* 1. 'адносіны', 2. 'сувязь', 3. 'прапарцыя', 4. 'абставіны, умовы', бел. *пасольства* – чэш. *poselství* 'ліст', бел. *прах* 'прах, попел' – чэш. *prach* 1. 'пыл', 2. 'пых', 3. 'порах', 4. мн. экспр. 'грошы', бел. *прамень* – чэш. *pramen* 1. 'крыніца', 2. 'пасма',

бел. *рыхлы* – чэш. *rychlý* ‘хуткі’, бел. *прыгода* – чэш. *příhoda* ‘выпадак’, бел. *статак* – чэш. *statek* 1. ‘гаспадарка, сядзіба’, 2. ‘маёмасць’, 3. ‘каштоўнасць, скарб’, бел. *заход* – чэш. *záchod* ‘туалет’ (см. Ivašina, Janovec, Rudenka 2006, 34).

Беларуска-ўкраінскія: бел. *змога* – укр. *змога* ‘магчымасць’, бел. *злыдзень* – укр. *злиздень* ‘бядняк’, бел. *выстава* – укр. *вистава* ‘п’еса’, бел. *трус I* ‘жывёла сямейства трусой’, *трус II* ‘землятрус’, *трус III* ‘баязлівец’ – укр. *трус* ‘вобыск’; бел. *маніць* 1. ‘прывабліваць’, 2. ‘хлусіць’ – укр. *манити* ‘прывабліваць’; бел. *латаць* ‘рабіць латку’ – укр. *латати* 1. ‘рабіць латку’, 2. ‘біць’; бел. *гадзіна* 1. ‘гадзіна’, 2. ‘адрэзак часу’, 3. ‘адрэзак часу, які адводзіцца на ўрок, лекцыю і пад.’ – укр. *година* I 1. ‘гадзіна’, 2. ‘адрэзак часу’, 3. ‘адрэзак часу, які адводзіцца на ўрок, лекцыю і пад.’, 4. ‘пэўны адрэзак часу, пара, момант’, *година* II ‘цёплае, сонечнае надвор’е’; бел. *баран I* 1. ‘назва жывёлы’, 2. лаянк. ‘дурань’, *баран II* ‘рубанак’ – укр. *баран* 1. ‘назва жывёлы’, 2. ‘рубанак’, 3. ‘верх намёта’, 4. ‘мяккая частка кавуна, гарбуза’; бел. *даганяць* 1. ‘даганяць, раўняцца з кім-, чым-н.’, 2. ‘дасягаць аднолькавых поспехаў’, 3. ‘прымушаць рухацца да пэўнага месца’, 4. ‘даводзіць што-н. да пэўнай ступені’ – укр. *догоняти* I 1. ‘даганяць, раўняцца з кім-, чым-н.’, 2. ‘дасягаць аднолькавых поспехаў’, 3. ‘прымушаць рухацца да пэўнага месца’, *догоняти* II ‘дакараць, папікаць’; бел. *жахацца* 1. ‘лякацца’, 2. ‘моцна біцца аб што-н.’ – укр. *жахатися* 1. ‘лякацца’, 2. ‘рабіць сутаргавыя рухі’.

Генетычна звязаныя словы могуць разыходзіцца ў розных мовах не толькі паводле сігніфіката значэння, але і паводле канататыўнай часткі (гл., напрыклад, бел. *жаба* ‘непрыемны чалавек’ – чэш. *žába* ‘жаба (дзяўчынка-падлетак)’) ці адрознівацца сферай ужывання (гл. чэш. дыял., часцей у Маравіі, *stolař* ‘столяр’ – бел. *сталяр* ‘столяр’).

2. Аманімічныя адзінкі дзвюх моў этымалагічна ўзыходзяць да аднаго слова, але гэтыя лексемы з’явіліся ў мове шляхам запазычання. У залежнасці ад таго, якім чынам словы трапілі ў мову (непасрэдна з мовы-крыніцы ці з дапамогай мовы-пасрэдніцы) і адпаведна якім чынам паміж гэтымі лексэмамі развіліся аманімічныя адносіны, у дадзенай групе слоў можна вылучыць 3 падгрупы:

2.1. Абедзвюма мовамі слова было запазычана непасрэдна з мовы-крыніцы, але ў розных значэннях. Беларуская-балгарская: бел. *карэ* 1. ‘баявое пастраенне ў форме чатырохвугольніка, якое прымянялася ў еўрапейскіх арміях да канца 19 ст.’; 2. ‘квадратны выраз каўняра сукенкі ў форме чатырохвугольніка’ – ад фр. *carré* (ЭСБМ 1988, IV, 289) // балг. *каре* 1. ‘квадрат’; 2. ‘у тэхніцы – прыстасаванне ў механізме аўтамабіля’; 3. ‘чатыры чалавекі (пры гульні ў карты)’ – ад фр. *carré* ‘квадрат, чвэрць’ (БЕР 1979, II, 246). Відавочна, што ўзнікненне аманіміі ў гэтым выпадку звязана з асаблівымі патрэбамі, якімі кіраваліся мовы падчас запазычання, гэта значыць тым, у якіх сферах мовам неабходна было запойніць семантычныя лакуны. Гэтая падгрупа нешматлікая: мовы запазычвалі словы, як правіла, праз уплывовую мову-пасрэдніцу (беларуская – праз польскую і рускую, балгарская – праз рускую, нямецкую, турэцкую).

Словы могуць запазычвацца ў некалькіх значэннях, прычым гэтыя значэнні могуць быць розныя ці якое-небудзь з іх можа знікнуць падчас далейшага развіцця мовы-рэцыпіента.

Беларуска-балгарская: бел. *ас* ‘выдатны лётчык, майстар паветранага бою’, з наступнай этымалогіяй: з рус. *ас*, дзе з 1910 г. з фр. *as*, якое ў значэнні ‘добры салдат, лепшы спартсмен’ фіксуецца з XX ст.; лац. *assis* няяснага паходжання абазначала адзінку вагі і грашовую адзінку, у фр. з XII ст. абазначала грашовую адзінку, адзінку на касцях, а потым на картах (на выкарыстанне *ас* як картчнага тэрміна ў беларускай мове ўказваў Карскі Чарнышову), адкуль і перайшло ў спартыўнае і ваеннае арга (ЭСБМ 1978, I, 160) // балг. *ас I* ‘вопытны лётчык на знішчальніку, майстар у паветраных баях’ і *ас II* ‘ігральная карта з адным знакам пасярэдзіне’ – праз фр. *as* і праз навагрэч. *áσ(σ)ος* ад італ. *asso* < ад лац. *as* ‘прамавугольная бронзавая плітка, мера асноўнай манетнай адзінкі’ (БЕР 1979, I, 17). Такім чынам, слова, якое сёння лічыцца міжмоўным амонімам, першапачаткова і ў нашай мове мела дакладны адпаведнік – семантыку картчнага тэрміна. Але з развіццём мовы ён быў выціснуты іншым словам (*туз*) і сёння не ўжываецца.

Бел. *лінейка* ‘прамая лінія на паперы’ запазычана з рус. *линейка*, якое існавала паралельна з першапачатковай формай *линийка*, запазычанай з польск. *linijka*, што з’яўляецца памяншальнай формай ад лексемы *linija* (ЭСБМ 1989, V, 312) // балг. *линейка* ‘санітарная машына’ – ад рус. устар. *линейка* ‘від даўгой машыны для перавозкі людзей’ (БЕР 1986, III, 411). Існаванне міжмоўнай аманіміі ў дадзеным выпадку абумоўлена існаваннем унутрымоўнай аманіміі, бо ў беларускай мове таксама існуе слова *лінейка*, запазычанае з рускай мовы, са значэннем ‘прадаўгаваты воз у выглядзе лінейкі на шырокіх колах’.

Беларуска-ўкраінскія, беларуска-чэшскія: бел. *маляр* ‘той, хто фарбуе сцены, столь і пад.’ – укр. *маляр* 1. ‘мастак’; 2. = бел.: ва ўкраінскую і ў беларускую мову слова запазычана праз польскую з нем. *Malер*, дзе мае абодва значэнні, але ў сучаснай беларускай мове слова *маляр* у значэнні ‘мастак’ не ўжываецца. Чэш. *malíř* таксама абазначае і ‘мастак’, і ‘маляр’.

Магчымы выпадкі, калі аманімічныя лексемы ў абедзвюх мовах з’яўляюцца запазычаннямі з адной мовы, а міжмоўная аманімія развілася за кошт унутрымоўнай аманіміі ці полісеміі.

Беларуска-ўкраінскія: бел. *гайдук* 1. ‘у XV–XVIII стст. у паўднёвых славян паўстанец-партызан, які змагаўся супраць турэцкага іга’, 2. ‘выязны лакей’ – укр. *гайдук* 1. ‘паўстанец-партызан у паўднёвых славян у XV–XVIII стст.’; 2. ‘салдат прыдворнай варты’; 3. ‘выязны лакей’; 4. ‘народны танец’. У абе-

дзе мовы слова запазычана з венгерскай праз польскую, дзе мела значэнні 'змагар супраць туркаў', 'лакей, слуга', 'салдат', а значэнне 'народны танец' развілося ва ўкраінскай мове самастойна.

2.2. Запазычанне з адной мовы трапіла ў дзве мовы з рознымі значэннямі праз розныя мовы-пасрэдніцы. Беларуская-балгарская: балг. *лифт* 'паветраная вяровачная лінія' – ад ням. *lift* 'тс', дзе ад англ. *lift* 'ліфт' (БЕР 1986, III, 434) // бел. *ліфт* – 'пад'ёмная машына з кабінай для перамяшчэння людзей, грузаў у шматпавярховых дамах, шахтах і пад.' – з рус. *лифт*, якое з англ. *lift* 'тс' (ЭСБМ 1990, VI, 13); балг. *гума* 'эластычны каўчукавы матэрыял' – праз фр. *gomme* і ням. *Gummi* ад лац. *summi* (БЕР 1979, I, 294) // бел. *гума* 'эластычны матэрыял, які атрымліваецца шляхам вулканізацыі каўчука' – магчыма, праз польск. *guma* ад лац. *summi* (ЭСБМ 1985, III, 114).

Беларуска-чэшская: бел. *сардэлька* 'тоўстая кароткая сасіска' < рус. *сарделька* 1. 'тоўстая кароткая сасіска', 2. ж. устар. 'тое ж, што *сардель*' < *сардель* 1. 'рыба сям. селядцовых'; 2. 'тоўстая кароткая сасіска' < італ. *sardella* 'рыба' < лац. *sardina* 'рыба, якую лавілі каля сардзінскага ўзбярэжжа' (Фасмер 1996, III) – чэш. *sardelka* 'анчоус, сардзінка' < італ. *sardella* < лат. *sardina*.

Беларуска-ўкраінская: бел. *дыван* < польск. *dywan* 'дыван' < 'пакой, засцелены дыванамі' < тур. *divan* 'двор, сход' // укр. *диван* 'канапа' з той жа турэцкай, але праз рускую ці французскую мовы, дзе лексема абазначае мэблю (ЭСБМ 1988, IV, 165).

2.3. У адну мову запазычаная лексема трапіла непасрэдна з мовы-крыніцы, у іншую – праз мову-пасрэдніцу.

Беларуска-балгарская: балг. *панталони* – 'верхняя вопратка, якая прыкрывае ногі і ніжнюю частку тулава да паясніцы' – з фр. *pantalons* 'штаны' (БЕР 1996, V, 48) // бел. *панталоны* – 1. 'тое, што і штаны'; 2. 'частка ніжняй жаночай бялізны ў выглядзе трусоў свабоднага крою' – праз рус. *панталоны* або польск. *pantalony* з заходнееўрапейскіх моў (ЭСБМ 1993, VIII, 151); балг. *май* – 'пяты месяц каляндарнага года' – праз сярэднягрэч. *μαῖος* 'тс' з лац. (БЕР 1986, III, 615) // бел. *май* 1. 'пяты месяц каляндарнага года'; 2. 'зелень для ўпрыгожвання' – запазычанне з лацінскай *māius* (ЭСБМ 1990, VI, 165); балг. *аванс* – 1. 'грашовая сума, якая даецца ці бярэцца як перадаплата'; 2. 'перадача ў спорце' – з фр. *avance* 'тс' (БЕР 1979, I, 2) // бел. *аванс* – 'грошы або іншыя маёмасныя каштоўнасці, што выдаюцца ў лік будучых плацяжоў' – новае запазычанне з рускай мовы (як тэрмін), у рускай мове з пачатку XIX ст. з фр. *avance* (*avancer*) 'тс' (ЭСБМ 1978, I, 68).

Беларуска-чэшская: бел. *доза* 'порцыя' < ням. *Dose* 'тс' < галандск. *doos* 'пачак, каробка, якая ўтрымлівае дозу, порцыю' – чэш. *doza* 'аздобленая ёмкасць' < галандск. *doos* (Holub, Lyeer 1978, 139).

Пераважная большасць аманімічных пар лексем, прааналізаваных намі, маюць агульнага славянскага продка. Такіх генетычна звязаных міжмоўных амонімаў найменшая колькасць у беларускай і ўкраінскай мовах: гэтыя мовы вельмі блізкія, самыя блізкія не толькі сярод разгледжаных моўных пар, але і ўвогуле сярод славянскіх моў. З гэтай прычыны выпадкі семантычнага супадзення фармальна падобных беларускіх і ўкраінскіх лексем больш верагодныя і частыя, чым выпадкі семантычных разыходжанняў паміж імі. Паміж беларускай і ўкраінскай мовамі склалася сітуацыя, нетыповая для іншых славянскіх моў: беларуска-ўкраінскія міжмоўныя амонімы – часцей вынік выпадковага супадзення, чым рознага развіцця этымалагічна звязаных слоў.

СКАРАЧЭННІ

БЕР – Български етимологичен речник / под ред. на Вл. И. Георгиев. София, 1971–2011. Т. 1–7; **ЭСБМ** – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1978–2010. Т. 1–13.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. СПб., 1996.

Holub J., Lyeer S. Stručný etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1978.

Ivašina N., Janovec L., Rudenka A. Falešní přátelé překladatele. Ілжывыя сябры перакладчыка. Praha, 2006.

Паступіў у рэдакцыю 25.03.13.

Алена Мікалаеўна Рудэнка – доктар філалагічных навук, прафесар кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства.

Таццяна Яўгенаўна Анікеенка – перакладчык прыватнага прадпрыемства «Рыард».

УДК 811.161.3

А. С. СІДАРЭНКА

СРОДКІ МОЎНАЙ РЭПРЭЗЕНТАЦЫІ ЭМОЦЫІ СТРАХУ (на матэрыяле мовы твораў беларускай мастацкай літаратуры)

Рэзюме. Пасвячана апісанню і класіфікацыі асноўных спосабоў і сродкаў языковай рэпрэзентацыі эмоцыі страху ў сучасным беларускім літаратурным мове на матэрыяле произведений В. Короткевича, В. Быкова, К. Чорного. Затрагивается проблема трактовки основной категории эмотиологии – категории эмотивности. Анализируются три основных способа языковой репрезентации эмоции страха: выражение, номинация и описание. Рассматриваются такие средства выражения эмоции страха, как эмотивные междометия, эмотивные высказывания и интонационные средства. Описываются лексические и фразеологические номинанты эмоции страха. Выделяются четыре разновидности средств описания эмоции страха: описание особенностей внешнего проявления эмоции страха; описание последствий, к которым может привести состояние страха;